

Садово-паркові ландшафти як об'єкти рекреації і туризму

Роботу виконано на кафедрі географії та методики її навчання УДПУ ім. Павла Тичини

У статті розглянуто садово-паркові ландшафти щодо виконання ними функцій об'єктів рекреаційно-туристичної діяльності населення відповідного регіону. Описано основні фактори їхнього розвитку на території Правобережного лісостепу України. Подано характеристику найвідоміших садово-паркових ландшафтів цього регіону, а саме: Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України, дендрологічного парку «Олександрія», парку Потоцьких у Тульчині Вінницької області. Наведено приклади меморіального значення садово-паркових ландшафтів.

Ключові слова: садово-парковий ландшафт, Правобережний лісостеп України, рекреаційно-туристична діяльність.

Кравцова И. В. Садово-парковые ландшафты как объекты рекреации и туризма. В статье раскрыто значение садово-парковых ландшафтов как объектов рекреационно-туристической деятельности населения соответствующего региона. Описаны главные факторы их развития на территории Правобережной лесостепи Украины. Дана характеристика самых известных садово-парковых ландшафтов этого региона, а именно: Национального дендрологического парка «Софиевка» НАН Украины, дендрологического парка «Александрия» (г. Белая Церковь, Киевская область), парка Потоцких в г. Тульчин Винницкой области. Приведены примеры мемориального значения садово-парковых ландшафтов.

Ключевые слова: садово-парковый ландшафт, Правобережная лесостепь Украины, рекреационно-туристическая деятельность.

Kravtsova I. V. Garden-Park Landscapes as the Objects of Recreations and Tourism. The gardening-park landscapes as the objects of recreation and tourism activity of the inhabitants of the region has been discussed in the article. The main factors of their development on the Right-bank Forest steppe of Ukraine were described. The characteristic of the famous gardening-park landscapes of this territory was done (National dendrological park «Sofyivka» of NAS of Ukraine (Uman, Cherkassy region), dendrological park «Aleksandriya» (Bila Cherkva, Kyiv region), and the park in Tylchin, Vinnitsa region). The examples of the memorial meaning of the gardening-park landscapes were done.

Key words: gardening-park landscapes, Right-bank Forest steppe of Ukraine, recreation and tourism activity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Упродовж тисячоліть, фактично після появи осілого способу життя, людина постійно змінювала окремі компоненти та властивості ландшафтних комплексів, надавала їхньому розвитку потрібного спрямування, максимально адаптуючи до власних потреб і бажань, чим і зумовила появу та розвиток такої особливої групи ландшафтів, як антропогенні. Якщо спершу це були первісні поселення, різноманітні сільськогосподарські угіддя, то тепер людину оточують урбанізовані райони, промислово-транспортні вузли, великі агропромислові та лісогосподарські комплекси. Серед значної кількості антропогенних ландшафтів особливою групою є група садово-паркових ландшафтів, які за своїми функціональними особливостями, взаємозв'язками, що виникають при взаємодії природної та створеної людиною системи у сучасних умовах розвитку суспільства, вирішують проблеми гармонізації середовища, створення комфортних умов для життя та діяльності сучасної людини. Їх варто розглядати як своєрідний компроміс між потребою перетворювати, використовувати компоненти природи й водночас їх зберігати.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Сади й парки є об'єктами детального вивчення різних наук і наукових напрямів: ландшафтної архітектури, садово-паркового мистецтва, культурології, історії, ботаніки тощо. Їм присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених: В. І. Білоуса [1], І. О. Богової, О. П. Вергунова, В. А. Горохова [2], І. О. Косаревського [6], І. С. Косенка [3, 7], В. Я. Курбатова, В. П. Кучерявого [8], О. Л. Липи, Н. А. Нехуженко, І. Д. Родічкіна, І. О. Родічкіної [9], Л. І. Рубцова, R. Aftanazy [10] та ін. У цих дослідженнях розкриваються питання щодо особливостей техно-

логії створення зелених насаджень, описується рослинність цих територій, історичний досвід інтродукції та акліматизації деревних видів тощо.

Мета статті – розкрити особливості функціонування садово-паркових ландшафтів як об'єктів рекреаційно-туристичної діяльності.

Матеріали та методи. Матеріалом для написання роботи був аналіз наукових, літературних та архівних матеріалів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Діяльність людини на різних етапах історичного розвитку була спрямована не лише на задоволення господарських потреб. Прагнення до прекрасного, осягнення невідомого, тісного спілкування з природою – все це спонукало її ввести в своє життя мистецтво. Одним із найскладніших «синтетичних мистецтв» – є садово-паркове мистецтво. Це вид архітектурно-художньої творчості, специфіка якого полягає в його синтетичному характері – поєднанні природи, архітектури, пластичних мистецтв у композиційно цілісний твір. Використання для організації простору живого рослинного матеріалу, що безупинно змінює свій вигляд, вносить у твори садово-паркового мистецтва їхню ні з чим незрівнянну естетичну та емоційну своєрідність. Як зазначають А. П. Вергунов і В. А. Горохов [2], паркові картини будуються за законами живопису, а чергування різноманітних візуальних ефектів, які сприймаються в русі, підпорядковане таким же складним ритмічним закономірностям, як музика. Парк і сад – це поезія, її символи та асоціації. Варто зазначити, що в різні часи сади й парки, крім утилітарних функцій, мали й певне естетичне навантаження. Тому сьогодні вони є об'єктами детального вивчення не лише історії мистецтв, архітектури, а й інших наук, зокрема й антропогенного ландшафтознавства.

Садово-парковий ландшафт – це середовище, яке зберігає минуле й демонструє майбутнє. Кожна історична епоха відповідно до естетичних уявлень людей та їхніх можливостей залишала після себе певні принципи та прийоми, які формували тогочасний образ садів і парків – краших зразків культурного ландшафту. Це не лише витвори мистецтва, а й своєрідна ілюстрація відповідних філософських поглядів, ставлення людини до природи [1; 2; 4; 6; 8]. Це частина матеріальної дійсності, що оточує людину, впливає на її емоційний стан, світосприйняття, адже формується засобами архітектури, дендрології, літератури залежно від політичних, релігійних і соціально-економічних умов, які домінували або домінують у суспільстві.

Садово-парковий ландшафт – це антропогенний ландшафт, у межах якого просторово організовані природні компоненти (гірські породи та їхні поверхневі форми, води, ґрунти, рослинність тощо) у поєднанні з малими архітектурними формами та спорудами, дорожньо-лінійною інфраструктурою утворюють взаємопов'язану і взаємообумовлену єдність, у якій відображені особливості суспільного світосприйняття крізь призму соціального, економічного та політичного розвитку [4].

Правобережний лісостеп України охоплює значну частину країни в межах Вінницької, правобережжя Черкаської, південних районів Житомирської та Київської, північних районів Одеської, Миколаївської та Кіровоградської, східних районів Хмельницької областей. Сприятливі природні умови зумовили формування розгалуженої системи розселення та неперевершених зразків садово-паркового мистецтва.

Варто наголосити, що формування садово-паркових ландшафтів досліджуваної території відбувалося під впливом двох основних чинників. По-перше, це особливості прикордонного положення території упродовж століть. І не важливо, яка це була межа: між північчю і півднем, або ж між заходом і сходом. Як бар'єрна, так і функція сполучення кордонів зумовили досить цікаві тенденції. Або це була ізоляція ззовні, або ж дифузія зовнішнього впливу. По-друге, це хвилі освоєння території, які йдуть почергово внаслідок міграційних потоків та особливостей історичного розвитку території. Вони є не лише гілками єдиного культурно-історичного середовища, а й розмаїттям надпластових етнічно різнорідних елементів. Накладання на первинну історико-культурну спадщину пізніших нашарувань, пов'язаних із впливом ускладнення наявних технологічних елементів, дає змогу простежити результати етнічних впливів і особливостей багатьох етносів. У зв'язку з цим садово-паркові ландшафти слід розглядати як важливі об'єкти рекреаційно-туристичної діяльності населення.

Більшість дослідників зазначають, що до середини XVII ст. коло власників садів і парків було дуже обмеженим – цар, його родина та вищі державні діячі. Сад був своєрідним символом влади, багатства і водночас місцем проведення дипломатичних зустрічей, прийомів тощо. Майже всі інші

власники маєтків не претендували на створення репрезентативних ансамблів, обмежуючись лише утилітарним призначенням садових ділянок [2]. На території Правобережного лісостепу України збереглися два садово-паркові ландшафти, що були закладені в XVII ст. Це Печерський парк у с. Печері Тульчинського району Вінницької області та Будищанський парк у с. Будищі Звенигородського району Черкаської області [5].

У ландшафтній структурі садово-паркових ландшафтів кінця XVIII – першої половини XIX ст. формується малоповерховий тип ландшафту. Це пов'язано зі значним зростанням обсягів будівництва, поширенням та утвердженням нового стилю – класицизму. Парк сприймався в контексті загальнокультурних інтересів часу, в ореолі літературних, художніх асоціацій. Інколи він набував своєї філософії, був своєрідним засобом вираження індивідуального бачення світу. Сміслові об'єкти «Софіївки» (м. Умань Черкаської області) автори розбили за спрямованістю асоціацій на «античні» – Хаос, Єлисейські поля, підземна річка Ахеронт, грот Венери, Тарпейська скеля, павільйон Флори, статуя Еврипіда, грот Діани, тераса Муз тощо; «географічні» – Амстердамський шлюз, Венеціанський міст, Кавказька гірка, Китайська альтанка тощо; ландшафтно-екзотичні – Великий водоспад, Мертве озеро (Ахеронтійське озеро), Левовий грот; історичні – камінь Смерті, Усічена колона, каскад Три сльози, грот Локетек та інші [3, 7]. Для прикладу наведено всесвітньо відомий парк, але навіть невеликий за площею садово-паркові ландшафти цього періоду також мали свої «міфи», «мавзолеї», «руїни» та «грації», якими їх населяли.

Магнатські резиденції Правобережної України у XVIII ст. були так званими *аркадіями*, у яких кожне бажання ясновельможного пана було заздалегідь передбачене й виконувалося в одну мить. Кожна резиденція являла собою певною мірою ідеальний світ, який був і помешканням власника та його родини; і місцем збереження родових реліквій, архіву; а також виконував репрезентативну функцію. Все це вимагало від власника резиденції особливо великих витрат. Ішлося не лише про палац, наповнений різноманітними дивами, творами мистецтва, колекціями старожитностей, та про пишний прийом у ньому. Неодмінним елементом садиби мав бути парк або сад. У складі резиденції палац і господарство представляли «земне буття», а парк був його ідеальною, духовною складовою частиною. «Парк був ніби окремим універсумом, світом у світі, душею резиденції-аркадії. У кожній резиденції він репрезентував якусь свою оригінальну ідею, розповідав свою історію. Кожною квіткою й деревом, алеєю та колоною парк оповідав відвідувачу про великий міф, написаний геніальним садівником мовою символів на замовлення багатого власника резиденції» [1]. Такими замовниками у другій половині XVIII ст. стали аристократки, зокрема Ізабелла з Флемінгів Чарторийська, Гелена з Пшездзецьких Радзивіллової, Ельжбета з Чарторийських Любомирська, Олександра з Енгельгардтів Браницька, Софія Главані-Вітт-Потоцька. Це стало основою для того, щоб Герард Ціолек назвав ці часи, що настали в садово-парковому мистецтві після доби бароко, «століттям жінки». Саме ці жінки визначали ідеї, покладені в основу створених у ті часи парків.

Одним із ранніх ансамблів цього періоду є збудований у 1782 р. маєток Потоцьких у Тульчині. У 1775 р. Станіслав Щенсний Потоцький переніс свою резиденцію в Тульчин (його батьківський розкішний маєток у Кристинополі відійшов до Австрії після першого поділу Польщі). Центром ансамблю є двоповерховий палац і два флігелі, які з'єднані з головною будівлею дугоподібними галереями. Між ними розміщений парадний курдонер (120×80 м) із великим круглим газоном посередині. Пряма алея з'єднувала палац із костьолом у центрі Тульчина. Друга композиційна вісь перетинає курдонер по центрах флігелів. Архітектором палацового ансамблю в Тульчині був Лакруа. Він створив єдиний ансамбль, до складу якого входили, крім палацу, також манеж, стайні, турецька лазня й житлові будинки. Композиція головного фасаду центрального корпусу побудована в ритмі десятиох колон іонічного ордера між двома ризалітами з іонічними пілястрами. Бічні корпуси ансамблю акцентовані традиційними виступаючими портиками доричного ордера, з трикутним фронтоном. Парк «Хороша» («Ларошель», «Лароше», «Ля рош») створив у 1793 р. П'єр Ленро [10]. Парк «Хороша» охоплював галявини стрижених газонів, широкі дороги, обсажені деревами, систему каналів і водойм, що поділяли садово-парковий ландшафт на частини. Центром водної композиції був каскад, який спускався від палацу до мармурового басейну. Доріжки, майданчики, острови були прикрашені мармуровою грецькою та римською скульптурою. Окрасою парку були руїни землі Фідія, купальня в турецькому стилі, мавританська лазня, альтанки, мости. По території парку були розміщені вольєри з птахами. В оранжереях вирощували екзотичні види рослин.

Серед зразків садово-паркового мистецтва XVIII ст. варто відзначити відомий парк «Олександрія» у м. Білій Церкві Київської області. Для нього була обрана мальовнича місцевість уздовж лівого берега річки Росі, де росла вікова діброва. Парк заснований і названий на честь його власниці – Олександри Василівни Браницької. Автором генерального плану був відомий французький архітектор-паркобудівник Мюффо. За даними Д. М. Криворучко, у 1796 р. у Браницьких працювали архітектор Домінік Ботані і садівник Август Станге. Вони, а також садівники Бартецький і Вітт, які керували роботами в наступні роки, утілили в життя проект генплану й заклали основу паркових композицій, використовуючи для цього лісостеповий ландшафт і природні дубові ліси [1, 2, 6, 8–10]. Парк розвивався в напрямі від палацу й навколишніх споруд, так званого «Дідинця», поступово розширюючись. Неподаляк від «Дідинця» розміщена ділянка «Варна», створена на честь здобуття російськими військами в 1829 р. турецької фортеці Варни. В «Олександрії» були побудовані численні альтанки, колони й містки. Деякі споруди мали романтичні назви: «Руїни», «Турецький будинок», «Китайський місток» тощо. Відкриті галявини, система ставків і декоративні групи дерев створювали чудові картини, які розкривалися поступово під час прогулянки в парку.

Одним із найяскравіших пейзажних парків романтичного напрямку в межах території дослідження є парк «Софіївка» у місті Умані Черкаської області. Він не має аналогів у садибному будівництві України, тут немає палацу, а композиційним центром є долина річки Кам'янки. Парк був заснований польським магнатом Станіславом Щенським Потоцьким. Будівництво розпочалося в 1796 р. під керівництвом інженера Л. Метцеля і тривало, чергуючись з довгими періодами затишшя, майже все XIX ст. й частково XX ст. І. С. Косенко [7], детально вивчаючи історію створення цього ансамблю, розрізняє шість основних етапів розвитку «Софіївки»: 1796–1832 рр.; 1832–1859 рр.; 1859–1929 рр.; 1929–1955 рр.; 1955–1980 рр.; 1980-й – наш час. На першому етапі будівництвом, зважаючи на бажання Станіслава Щенського Потоцького, керував інженер-капітан Людвіг Метцель. Йому було наказано спорудити каскади й водоспади, засадити лісом вододіли, провести значний обсяг земляних робіт. У перші чотири роки найінтенсивніше вели будівництво гідротехнічних споруд, створювали підземні шлюзи, гроти, фонтани, було переміщено та встановлено у відповідному порядку кам'яні глиби. Потім проводили лісонасадження. Парк відкрито у травні 1800 р. до дня народження Софії Главані-Вітт-Потоцької. До 1805 р. був створений головний каскад, підземна річка Стікс (Ахеронт), шлюзи, кам'яні гроти, заповнені водою Верхній і Нижній ставки. Парк прикрашали мармурові копії античної скульптури,obelіски, декоративні вази. Його куточки отримали символічне найменування, пов'язані з давньою міфологією, місцевими легендами, подіями родини власника. Немає ніяких документів, які б засвідчували наявність загального плану створення парку. Є припущення, що роботи планувалися безпосередньо «на місці», на основі досвіду майстрів, творчої інтуїції Л. Метцеля та інших інженерів, садівників, художників; невдалі деталі переробляли, поступово наближаючи до ідеального зразка [1; 3; 6; 7].

Сьогодні сади й парки, пов'язані з іменами відомих історичних постатей, розглядаються як об'єкти культурної спадщини і входять до переліку пам'яток архітектури та містобудування України. Зокрема, Софія Главані-Вітт-Потоцька була ініціатором створення парку, який нині є неперевершеним зразком садово-паркового мистецтва кінця XVIII – початку XIX ст. і має назву – Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України (м. Умань Черкаська область). Створення садово-паркових ландшафтів Правобережної України пов'язано із такими відомими прізвищами: Браницьких, Толстих, Лопухіних, Даховських, Грохольських, Шувалових, Давидових, Воронцових, Свейковських, Потоцьких та ін. Сади та парки багатих польських магнатів і російських вельмож стали своєрідними культурними центрами відповідних регіонів. Наприклад, один із центрів декабристського руху був у місті Кам'янці. У В. Л. Давидова неодноразово були С. Г. Волконський, П. І. Пестель, С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін та ін. З дитинством Т. Г. Шевченка пов'язана садиба Енгельгардта в селі Будищі Звенигородського району Черкаської області. У лютому 1847 р. Ференц Ліст відвідав Немирові, де дав один із останніх своїх концертів у залі палацу графа Болеслава Потоцького. Через декілька років у Немирів приїздив Оноре Бальзак із Евеліною Ганською, тут «сяяла» «північна красуня» – молодша дочка О. С. Пушкіна, Таша. Садиба К. Ф. фон Мекка в Браїлові Вінницької області пов'язана із життям та творчістю композитора П. І. Чайковського, прихильницею якого була Надія Філаретівна фон Мекк. Навесні 1878 р. Петро Ілліч отримав запрошення приїхати у Браїлів. Там були написані перша оркестрова сюїта, опера «Орлеанська діва», п'єса для скрипки, сім романсів. Власником Вороновицької садиби (Вінницька область) був капітан першого рангу Олександр Федорович

Можайський. Він зробив відкриття, яке згодом стало основою теорії польотів літальних апаратів. У Печерському парку зберігся стилізований під романську архітектуру мавзолей. Написи на цоколі зроблені польською мовою: «Проектував Владислав Городецький, будували Костянтин і Яніна з Потоцьких, подружжя Потоцькі, 1904 рік».

Сьогодні палаци, паркові території садово-паркових ландшафтів уходять до переліку пам'яток архітектури та містобудування України: парк і палац у смт Вороновиці (кінець XVIII ст.), садиба Вітославського-Львова (с. Чернятин, кінець XVIII ст.), садиба Ланге (с. Нападівка, кінець XVIII ст.), садиба у смт Мурованих Курилівцях (початок XIX ст.), садиба С. Ценіної (початок XX ст.), палац княгині М. Щербатової (м. Немирів, кінець XIX ст.), садиба графів Черномських (XIX ст.), парк у с. Спичинцях (кінець XVIII ст.), садиба в с. Антополі (1780 р.), садиба в с. Комаргороді (кінець XIX ст.), садиба Собанських у с. Верхівці (1891 р.), парк «Олександрія» (м. Біла Церква, 1793 – XIX ст.), садиба княгині В. В. Голіциної (XVIII–XIX ст.), садиба Давидових у м. Кам'янці (XVIII–XIX ст.), садиба Лопухіних у м. Корсуні-Шевченківському (1783–1787 рр.), Мисливський замок у м. Тальному (XIX–XX ст.), «Софіївка» (XVIII–XIX ст.), садиба із парком у м. Шполі (XIX–XX ст.).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, садово-паркові ландшафти є своєрідним матеріальним втіленням минулих років, які сьогодні зберігають пам'ять про своїх власників. І з огляду на це їх варто розглядати як важливі об'єкти рекреаційно-туристичної діяльності регіону. Подальші дослідження будуть спрямовані на розкриття питання про внесок окремих особистостей, відомих родів у створення садово-паркових ландшафтів території дослідження.

Список використаної літератури

1. Білоус В. І. Садово-паркове мистецтво: коротка історія розвитку та методи створення художніх садів / В. І. Білоус. – К. : Наук. світ, 2001. – 299, [1] с.
2. Вергунов А. П. Русские сады и парки / А. П. Вергунов, В. А. Горохов. – М. : Наука, 1987. – 412, [4] с.
3. Дендрологический парк «Софиевка» / И. С. Косенко, Г. Е. Храбан, В. В. Митин, В. Ф. Гарбуз. – К. : Наук. думка, 1990. – 160 [1] с.
4. Денисик Г. І. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України / Г. І. Денисик, І. В. Кравцова. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2012. – 211 с.
5. Державний реєстр національного культурного надбання (Пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. Історія та культура : наук.-попул. ілюстр. часоп. – 1999. – № 2–3. – С. 3–161.
6. Косаревський І. О. Парки України: прийоми створення паркового пейзажу / І. О. Косаревський. – К. : Держ. вид-во л-ри з буд-ва і архіт. УРСР, 1961. – 176, [2] с.
7. Косенко І. С. Дендрологічний парк «Софіївка» : монографія / І. С. Косенко. – Умань : [б. в.], 2003. – 230, [2] с.
8. Кучерявий В. П. Озеленення населених місць / В. П. Кучерявий. – Львів : Світ, 2005. – 454, [2] с.
9. Сады, парки и заповедники Украинской ССР: Заповед. природа; Преобразование ландшафта; Садово-парковое искусство / И. Д. Родичкин, О. И. Родичкина, И. Л. Гринчак и др. – К. : Будівельник, 1985. – 167, [2] с.
10. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: wojewodztwo braclawskie / Roman Aftanazy. – Т. 10. – Wrocław, 1996. – 563 р.

Статтю подано до редколегії
20.09.2012 р.